

словник з дефініціями, укладений на основі сучасних авторитетних лексикографічних і довідкових джерел, а також іменний покажчик і список літератури.

Джерельний матеріал до деяких завдань наведено мовою оригіналу, зокрема російською, що дозволяє одночасно організувати мисленнєву діяльність курсанта (студента, слухача) засобами кількох споріднених мов, активно розвинути перекладацькі навички й уміння оперативно, якісно і згідно з національними мовними нормами трансформувати іншомовну інформацію в україномовну, уникаючи інтерференційних помилок, що разом і формує білінгвальну комунікативну компетенцію вузівської молоді.

Отже, риторика як навчальна дисципліна дозволяє формувати у закладах вищої освіти особистість фахівця ХХІ ст., прогнозований портрет якого моделюється такими ризиками, як усебічна освіченість, креативне мислення, високий рівень професійної, соціокультурної та комунікативної компетенції, що і надає нового, життєдайного імпульсу розвитку комунікативної культури суспільства як регулятивної та стабілізуючої сили, якою і визначається в цілому комунікативна культура нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гиндин С.И. Риторика и проблемы структуры текста / Общая риторика. - М., 1986.
2. Риторика. Програма курсу для курсантів і слухачів відомчих вищих закладів юридичної освіти / Укл. Г.С. Онуфрієнко. - Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 1997. - 24с.
3. Риторика/ Дидактичні матеріали з мовних та культурологічних дисциплін для курсантів і студентів вищих закладів освіти МВС України / За заг. ред. Г.С. Онуфрієнко. - Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000.-С.67-84.
4. Онуфрієнко Г. Риторика у практичних завданнях для юристів: Навчальний посібник. - Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2002. - 307с.

АЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ СПОСОБИ ВІДТВОРЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 80-Х - 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

Хом'як О.І.

Людина пізнає світ певною мовою, тому і відтворення загальної картини світу залежить від її структури та моделей, що виражають особливості освоєння дійсності: національну самобутність, ментальний рівень народу, позитивні знання, помилкові думки, ілюзії життєвого досвіду. Отже, мова закріплює й виражає сукупність найскладніших відношень і явищ реальності та безпосередньо функціонує у двох процесах, пов'язаних з картиною світу: формування мовної картини світу та вираження і пояснення інших картин світу за допомогою відповідної лексики.

Думка про існування особливого мовного «світобачення» як особливої роботи духу була сформульована В. Гумбольдтом на початку ХІХ ст. Вводячи цей термін, вчений зосередив увагу на тому, що «мова - це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини», це «не просто засіб обміну, що служить взаєморозумінню, а справді світ, який внутрішня робота духовної сили покликана поставити між собою і предметами» [6;304,171]. Вчений намагався осмислити світ мови шляхом зіставлення його зі світом предметів (об'єктивною дійсністю) і внутрішнім світом людини (суб'єктивною дійсністю, що поділяється на внутрішню - чуттєві враження, діяльність духу - і зовнішню - артикульовані звуки).

Сучасні дослідження мовної картини світу відбуваються згідно з гіпотезою лінгвістичної відносності, авторами якої вважаються Е. Сепір, Б. Уорф, Л. Вайсгербер. Зокрема, у концепції Б. Уорфа наголошується на сприйнятті світу, оточуючої дійсності з позиції мови, згідно з мовною традицією. Завдяки мові світ, що становить пошук відчуттів, хаос сприйняття, впорядковується. Через словесні образи та мовні моделі, що грають роль особливих форм пізнання та осмислення реальності, відбувається додаткове бачення світу. Словесний образ поєднується з понятійним, лінгвістичне моделювання світу з логічним його відображенням, вносячи свої корективи і доповнення в гаму мисленнєвих відобра-

жень реальності, створюючи передумови відтворення більш повної та всебічної картини оточуючої дійсності у свідомості людей [2;57].

Активна роль мови та її специфічних властивостей у процесі пізнання зумовлює виникнення мовної картини світу. В. М. Телія вказує на те, що мовна картина світу - це інформація, розсіяна по всьому концептуальному каркасу і пов'язана з формуванням понять та маніпулюванням мовними значеннями і їх асоціативними полями; в результаті чого збагачується мовними формами і змістом концептуальна, якою користуються як знанням про світ носії даної мови [13; 177].

Ж.Соколовська визначає мовну картину світу як загальну інтегральну картину світу, сукупність всього мовного змісту, відносно постійну і повільно еволюціонуючу в часі [14;6-7]. Г.-Г. Гадамер стверджує: «Мова - це центральна точка, де я і світ зустрічаються чи скоріше знаходять початкову єдність... Лише середовище мови, опосередковує сутність людини із собою і світом» [4;529]. Мовна картина світу, за Г.В. Колшанським, виникає в процесі пізнання у зв'язку з активною роллю мови і з огляду на її специфічні особливості. Ця картина повинна означати мовне втілення усвідомлюваного об'єктивного світу, що включає і людину як його частину [10;27]. Г.Брутян висловлює думку про те, що вербальний світ в цілому співпадає з мисленнєвим, і формується під впливом мови, зумовлюючись нею, виступає як словесне тло понятійного відображення, а там, де немає співпадання, доповнює логічне відтворення картини всесвіту [2;58].

Аналіз мовної картини світу виявляє, в чому саме і як знання про мову та її окремі одиниці допомагають людині в пізнанні та загальній орієнтації у світі, а також, як людина оперує вербальними концептами, якими їх різновидами володіє і які з них беруть участь у спрямуванні та регулюванні мисленнєвої діяльності [13; 170]. Це дозволяє глибше вирішити питання про співвідношення мови і дійсності, інваріантного та ідіоматичного в мовному відображенні дійсності як складного процесу інтерпретації людиною світу. Ідея про суб'єктивізм мови має місце у лінгвістичній теорії, зокрема інтенсивно досліджується лінгвостилістикою - наукою, яка вивчає нюанси, відтінки, емоційно-оцінні судження, притаманні кожному конкретному висловлюванню в індивідуальному авторському використанні.

Мисленнєва діяльність відображає об'єктивний світ, породжує уявлення, що складають основу поняття, вираженого у вигляді мовних знаків, одним з яких є текст. У лінгвістичній науці художній текст розглядається як складне утворення, що припускає різні підходи до його вивчення: з точки зору теорії тексту, лінгвістики тексту, герменевтики, поезики, стилістики. Як мовний матеріал художній текст пояснює виражену у мовних знаках і текстових структурах систему національних цінностей, тому співвідноситься з національною картиною світу.

Як показали численні дослідження (ЛотманЮ.М.,Одинцов В,В, Пищальникова-В.А.) художній твір виникає перш за все внаслідок взаємодії факторів, пов'язаних з ідейно-естетичною позицією письменника, що постають у мовній інтерпретації майстра слова. Кожен елемент, що розглядається як об'єкт лінгвістичного дослідження, висвітлює роль автора - мовної та творчої особистості, що естетично трансформує і варіює засоби мови. Ю.М. Лотман стверджував, що мова мистецтва моделює найбільш загальні аспекти картини світу, її структурні принципи, тому у багатьох випадках саме вона і буде основним змістом твору [11;28].

Отже, мовна картина світу, як виразник світоглядної концептуальної картини світу, здійснюється на асоціативній основі, що розглядається як актуалізований у свідомості зв'язок між елементами лексичної структури і співвіднесеними з ними явищами дійсності. Вона розкриває текстову модель, що репрезентує індивідуальний образ світу автора. Художній текст відображає світобачення письменника, його ціннісні орієнтації, а мовні моделі, створені письменником, відповідають його внутрішньому світу. У мові творів знаходять вираження різні умови, за яких добувалися знання про світ - природні особливості народу, його суспільний устрій, історичні долі, життєва практика [10;24].

Творчість письменника, його авторська індивідуальність, герої, теми, ідеї і образи втілені в його мові і тільки в ній і через неї можуть бути осягненими. Дослідження стилю, поези-

ки письменника, його світогляду неможливе без ґрунтового, тонкого знання його мови. Сам текст творів може бути точно встановленим і правильно прочитаним лише тим, хто добре знає або глибоко вивчив мову цього письменника [3;223].

Донедавна лінгвісти вивчали ізольовані мовні факти не враховуючи їх зв'язку між собою та з мовною системою. Зміст формується мовними та позамовними одиницями, семантичним взаємозв'язком між словами, тому мовні одиниці неможливо зрозуміти без усвідомлення позамовних елементів, які у свою чергу виявляються лише через мовну структуру. Граматичні структури художнього твору, поетичні, стилістичні засоби недоцільно розглядати лише як формальні комплекси, оскільки вони несуть певне значення, для вираження якого відповідним чином komponуються.

Колшанський Г.В. стверджує, що картина світу міститься у семантичній системі мови і є продуктом пізнавальної діяльності людини. Будь-яка інтерпретація окремих пізнавальних актів, виражених мовними структурами, взятих ізольовано, може бути адекватною лише при врахуванні всього ланцюга відповідних пізнавальних актів, іншими словами, не тільки самого мовного вираження, але і знання про справжні ситуації, набуті людиною на основі власного досвіду, а також суспільного досвіду, що закріплюється і передається мовними формами (текстами). Мотивованість семантичних структур на основі лексичних трансформацій, в процесі яких відбувається прирощення художнього смислу і збагачення лексичного рівня, може бути з'ясована у конкретному контексті.

Специфічність мови художньої літератури, зумовлену потенційними можливостями семантики, можна оцінити лише на тлі нормативних мовних рівнів, з яких лексико-семантичний - найважливіший, оскільки слово - носій понятійного ядра, образно-чуттєвих уявлень, емоційно-оцінних і стилістичних значень. Це головний конструктивний елемент поетичної мови, що є частиною образу і основним матеріалом мовотворчості. Я. Мукаржовський, говорячи про слово як лексичну одиницю, зазначає, що воно має лише потенційне відношення до дійсності, оскільки містить досить велику кількість можливостей актуального застосування. Поки воно - елемент лексики, визначені тільки межі можливих для нього предметних відношень, причому визначаються вони значенням, що сприймається, зрозуміло лише як комплекс всіх семантичних можливостей даного слова, а ні в якому випадку не як актуальний семантичний еквівалент якоїсь дійсності [12; 111]. Слово - це «основна одиниця словесної побудови»(Ю.М.Лотман), що в будь-якому типі тексту виступає як універсальний елемент, звернений «до всіх основних рівнів, не тільки мовних, але й екстралінгвістичних, роблячи свій внесок у створення предметно-логічної основи тексту, відображення теми, формування емоційної тональності тексту і його образного ладу» [1 ;99]. Лексика репрезентує ту частину мовної картини світу, що виокремлюється завдяки називанню окремих об'єктів чи фрагментів дійсності. Вона пов'язана з поділом оточуючої нас дійсності, з виділенням у зовнішньому світі (природі і суспільстві) і внутрішньому світі людини певних величин. Своєрідність кожної з них полягає в особливостях комбінації мовних одиниць, об'єднаних в єдину семантичну картину світу.

Думку про існування картини світу, відображеної семантичною структурою слова, висловив О.О. Потебня. Її згодом розвивали та глибше аналізували Л.С. Виготський, О.О. Леонт'єв, Ю. Д. Апресян, Г.В. Колшанський, Р.О. Будагов. Проблема вивчення мови художнього твору як адекватного відображення мовної картини світу письменника привертає увагу С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнка, Н.В. Слухай (Молотаєва), В.С. Калашника, Ю.С. Лабезник, Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицької, Ж.П. Соколовської.

Проза 80-90 рр. ХХ ст. виникла у дуже складному контексті інтелектуального та соціально-політичного розвитку. Вона була свідченням нового типу світобачення, мислення, нової мови. Найяскравіше новаторський дух, нові уявлення проявилися в тогочасній прозі В. Шевчука, В. Дрозда, Р. Іваничука, основним здобутком яких були психологізм, виявлення глибинних і тонких сфер внутрішнього світу людини, прагнення правди і точного слова. Автори «ведуть художню розвідку сучасності, порушують проблеми, що їх раніше воліли обминати, прагнуть власними очима поглянути на минуле, шукають власні відповіді на «вічні» й «кляті» питання, виявляють посилений інтерес до «звичайної» людини, буденного життя, менше захоплюються монументальністю та високи-

ми словами» [5;59]. Мовним віддзеркаленням можуть слугувати метафоричні комплекси такого семантичного наповнення: *«Це не голосні слова, це правда: у мені він з народження, біль мого народу, вона у крові моїй, віковічна образа мого народу»*[Т,У&-9], *«...знав я, що машина угорі крутиться, не може не крутитися»*[7;522], *«Необхідно відродити в цієї нації вільний дух, щоб вона могла колись знищити ярмо, під яким сьогодні стогне, і щоб дерево свободи розцвіло в Києві»*[9',7.99]

У творах Р.Іваничука, В.Дрозда йдеться про персонажів різних епох, характери яких осмислюються на рівні полікомпонентних перифрастичних зворотів, утворених на бінарній моделі, семантика яких конкретизується завдяки присутності додаткового компонента: *«... на нього дивився розчухмарений циклоп, якому сторицею окупилося втрачене око»* [9; і 51], *«Мчав Калнишевський до столиці з двома аргамаками ублажати всесильного сіромаху з Куцівського куреня»* [9; 16] - Г. Потьомкін; *«... символ європейського розуму і якоюсь мірою історик нашого краю»* [9; 111] - Вольтер; *«Північна Семіраміда, незрівнянна Вольтерова Каіо»* [9; 10] - Катерина II.

Характерним для цього періоду є звернення до фольклорних джерел - приказок, прислів'їв, примовок, прикмет: *«Петрівка-голодівка, а Спасівка-ласівка»* [7;545], *«...скорий суд, та пересуд довгий»*[7;235], *«Скільки вовка не годуй, він все одно у ліс дивиться»* [7; 127], *«Свій як не заплаче, то хоч скривиться»* [9; 107]; *«Не бий, не волочи, у горілиці язик умочи, усю правду скажи»* [9;164], *«Нам аби хліба скибку, сяку-таку рибку, солі дрібчину та горілочку чарчину - заморимося, чхнемо та й знову почнемо»* [9; 164]; *«Місяць у вікно - то жених на поріг»* [7;6], *«З раннього ранку кіт умивався - на гостей»* [7; 133].

Автори або використовують відомі загально-фольклорні засоби, або творчо трансформують їх, витворюючи нові образи та символи. Як зазначає С.Я. Єрмоленко, *«входження типових слів-образів у нові образні контексти свідчить про єдність традиційного і новаторського начал у мові художньої літератури, про творення нових мовно-виражальних засобів української літературної мови, забарвлених колоритом фольклорності»* [8;9]: *«Зараз кожна мить на вагу волі»* [9; 52], *«Не танцюватиму я під дудку твою, як ні під чию досюль не танцював»* [7;231], *«Довів її язик до казенного дому»* [7;238] Стилістично виправданям та семантично вмотивованим є поєднання кількох фразеологічних одиниць: *«Язик свій поганій тримай на прив'язі, бо й так зуби на полиці»* [7; 124]. Характерною ознакою української прози цього періоду є використання числової символіки: *«І так йон тричі того літа пробував об'їхати і тричі вертався»* [7;516], *«Посадив я тополю цю для трьох колін роду свого»* [7;251], *«... три місяці і сім деньків тяжких»* [7;495].

Важливою мовною сутністю, що містить інформацію про зв'язок з культурно-естетичною традицією, є вплітання у лексико-семантичну тканину твору й авторська трансформація афористичних висловів, та словосполучень релігійного змісту: *«Пізнати світ, який втомлює, і вабить, і тримає людину в своєму полоні - через самого себе»* [9;72], *«Позаду тупотів світ. Той світ уже протягом багатьох років уперто ловив мандрівника...»* [9;72]; *« Усі йдуть на Голгофу - і в кожного своя. Голгофи мук, голгофи безсмертя, голгофи підлості, голгофи забуття»* [9;274], *«...народ саме йому доручить вершити страшний суд і саме на його долоню покладе ключі від раю...»* [7;65].

Мовностильове багатство прози 80-90-х років ХХ ст. зумовлене тематичним розмаїттям, індивідуальним авторським сприйманням навколишнього - мовними картинами світу, що постають як особливі форми пізнання дійсності, виражені відповідними мовними засобами, завдяки чому створюється філософсько-узагальнений підтекст у художньому творі.

Отже, мова художнього тексту - особлива знакова семантично-неоднорідна система, що відтворює особливі відношення між трьома основними величинами - світом дійсності, світом понять та світом значень. Ґрунтовне вивчення мовних засобів тексту передбачає розкриття смислового навантаження тексту і механізмів його створення. Це зумовлює аналіз не тільки на лінгвістичному рівні, обмеженого з'ясуванням функціонування граматичних і поетичних нормативних моделей у тексті, позбавленого можливості відтворити реальну картину зв'язку між просторовими елементами та суб'єктивно-ціннісними зусиллями автора, але і на екстралінгвістичному, репрезентованому концептуальною

картиною світу письменника. Остання як сукупність уявлень про оточуючий світ у формі системності знань з категоріями пізнання і сфер буття як найбільш загальними її параметрами входить в структуру лексико-семантичної організації мовних засобів художнього твору. Специфіка такого аналізу полягає у розкритті контекстуальної семантики слова і стилістичного забарвлення мовних одиниць, що виявляється на рівні синтезу зображальних засобів мови, показу енергії словесних образів, співвіднесених з авторським задумом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня. - Томск, 1992.
2. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира - Уорфа. - Л-Е., 1968.
3. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. - М., 1978.
4. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. - М., 1988.
5. Гримич Г.М. Загадка творчого бунту: Новелістика укр. шістдесятників: Літ.-крит. нарис. - К., 1993.
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1986.
7. Дрозд В.Г. Листя землі. - К., 1992.
8. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. - К., 1987.
9. Іваничук Р.І. Журавлиний крик. - Львів, 1989.
10. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. - М., 1990.
11. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. - М., 1978.
12. Мукаржовский Я. Структурная поэтика. - М., 1996.
13. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М., 1986.
14. Соколовская Ж. Картина мира в значениях слов. Семантические фантазии или катехизис семантики. - Симферополь, 1993.

АНАЛІЗ ОРФОГРАФІЧНИХ ВІДХИЛЕНЬ, ЗУМОВЛЕНИХ ДІЄЮ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННО-СХІДНИХ ГОВОРІВ

Хом'як І.М.,

доктор педагогічних наук,
завідувач кафедри методики викладання
і культури української мови РДГУ

Серед мовленнєвих норм української літературної мови чільне місце займають орфографічні. Проблемі дотримання їх, вироблення правописних умінь і навичок у школярів загальноосвітніх навчальних закладів присвятили наукові роботи О.М.Біляєв, Л.М.Симоненкова, М.С.Вашуленко, М.В.Бардаш (Сокирко) та ін.

Під орфографічною грамотністю розуміється вміння вживати орфограми (букву, дефіс, риску, пропуск, контакт, апостроф) у процесі передачі звукового мовлення на письмі відповідно до встановлених правил. Однак звукове мовлення не завжди відповідає загальноприйнятим орфографічним нормам, воно здатне змінюватися в тому чи тому мовленнєвому середовищі. Перед автором статті постало завдання проаналізувати орфографічні помилки, зумовлені дією південно-західних і південно-східних говорів.

З цією метою нами було проведено написання творчих робіт у 5-7 класах окремих міських, селищних і сільських шкіл Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Одеської, Рівненської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької і Чернівецької областей. Письмовими роботами було охоплено 2401 учня, з них 754 п'ятикласники, 796 шестикласників і 851 семикласник.

У результаті нами було виявлено типові орфографічні помилки, спричинені дією інтерференційного впливу інших мовних систем, зокрема й діалектної. Окреслимо ознаки правописних недоглядів, викликаних впливом південно-західних і південно-східних говорів.

Помилки, викликані дією південно-західних говорів
Фонетичні похибки